

EWA KUBIAK

ARCHITEKTURA KOMPLEKSU SZPITALNEGO SAN ANDRÉS W CUZCO

WPROWADZENIE

Wraz z przybyciem Hiszpanów do Ameryki, ich osiedlaniem się i fundowaniem miast skupiających znaczną liczbę mieszkańców naturalnym procesem było powstawanie między innymi szpitali. Pierwszymi instytucjami szpitalnymi były: San Nicolás de Bari w Santo Domingo (1503)¹ oraz Santiago w Santa María la Antigua de Darien w dzisiejszej Kolumbii (1513) (Aguirre Medrano 151-316; Scaletti Cárdenas 73). Pierwszy szpital w Nowej Hiszpani powstał prawdopodobnie w 1521 r., w dokumentach został wymieniony trzy lata później (Muriel 38). Niedługo potem następują fundacje szpitalne w Wicekrólestwie Peru. W Limie powstały kolejno szpitale: San Andrés dla Hiszpanów (mężczyzn) (1538), Santa Ana dla Indian, zarówno dla kobiet jak i mężczyzn (1549), Santa María de la Caridad (później San Cosme y Damián) dla kobiet hiszpańskich (1559), San Lázaro funkcjonujący jako leprozorium (1563), del Espíritu Santo w limskim porcie Callao przeznaczony dla marynarzy (1575), San Juan de Dios przeznaczony na dłuższe rekonwalescencje Hiszpanów (1593), San Pedro dla duchownych (*clérigos*), San Bartolomé dla czarnoskórych (zarówno kobiet, jak i mężczyzn) (1646) i Santo Refugio dla nieuleczalnie chorych, pierwotnie przeznaczony tylko dla mężczyzn, później także dla kobiet (1669) (Scaletti Cárdenas 73; Harth-Terré 34-47). Jak widać, sieć szpitalna odzwierciedla podziały społeczno-etniczne kolonialnego miasta, każda z instytucji była przeznaczona dla

---

Dr EWA KUBIAK – Uniwersytet Łódzki, Instytut Historii Sztuki, Katedra Historii Architektury; adres do korespondencji: ul. Narutowicza 65, 90-131 Łódź; e-mail: lalibela@tlen.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2740-0632>.

¹ Szpital był niewielki i w krótkim czasie doczekał się licznych modyfikacji, pierwsza miała miejsce w 1519, a kolejna w 1552 r. (Muriel 34).

ściśle określonej grupy, a wraz z rozwojem metropolii i wzrostem liczby mieszkańców szpitali przybywało.

SZPITALA W KOLONIALNYM CUZCO

W okresie kolonialnym funkcjonowały w Cuzco cztery szpitale, które podobnie jak w Limie służyły określonym grupom społecznym. Pierwszy szpital powstał w 1546 r. jako miejsce leczenia Hiszpanów i Metysów, pierwotnie znajdował się w sąsiedztwie katedry i nosił wezwanie Nuestra Señora de la Piedad. W 1572 r. zmieniono wezwanie szpitala – jego patronem stał się San Bartolomé Apóstol. Zarówno stan budynków szpitala, jak i jego administracja nie były w najlepszej kondycji, następuje więc czas reform i powtórna fundacja instytucji w nowym miejscu. Miało to miejsce 22 maja 1609 r. za sprawą Don Pedro de Córdoba y Mesía („Caballero de la Orden de Santiago, Corregidor y Justicia Mayor del Cusco”) (Angles Vargas 645-646). Szpital zlokalizowano w pobliżu Plaza de San Francisco i z czasem oddano go pod opiekę zakonowi bonifratrów. Dzisiaj w murach dawnego szpitala znajduje się instytucja edukacyjna dla dziewcząt Colegio de Educandas (Esquivel y Navia 139-140).

Drugi szpital kuzkański, którego budowa rozpoczęła się 13 lipca 1556 r., był przeznaczony dla Indian i określany w dokumentach jako Hospital de los Naturales (ze względu na funkcję) lub Nuestra Señora del Remedio (ze względu na wezwanie, które w późniejszym okresie zostało zmienione). Pod koniec wieku mamy zatem szpital Świętego Ducha (Hospital del Espiritu Santo), który działał w miejscu fundacji nieprzerwanie do początków XIX wieku. Dziś budynki szpitalne nie istnieją, pozostał tylko towarzyszący szpitalowi kościół San Pedro, który pełnił od momentu swojego powstania przede wszystkim funkcje świątyni parafialnej², w obrębie zaś zabudowań szpitalnych istniała także dość dużych rozmiarów kaplica nosząca wezwanie Nuestra Señora del Remedio (Angles Vargas 639-43; Viñuales 160).

Kolejnym szpitalem, który powstał w Cuzco, był prezentowany w niniejszym artykule bardziej szczegółowo szpital San Andrés. Fundacja miała miejsce 29 listopada 1649 r. Powołano wówczas do życia szpital określany w dokumentach jako „Hospital de Caridad del glorioso apóstol San Andres”. Instytucja funkcjonowała w niezmienionym miejscu do połowy XIX wieku (Esquivel y Navia 89)

² Kościół San Pedro był jednym z sześciu kościołów parafialnych funkcjonujących na terenie kolonialnego Cuzco. Na temat parafii kuzkańskich zob. Amado Gonzales 33-52.

Czwarty, ostatni z kolonialnych szpitali kuzkeńskich powstał pod koniec XVII wieku. Za sprawą Andresa de Mollinedo y Angulo oraz ówczesnego biskupa Cuzco Manuela de Mollinedo y Angulo w 1683 r. powstał kościół pod wezwaniem Nuestra Señora de la Almudena. Po kilku latach funkcjonowania świątyni przybyli do Cuzco z Limy ojcowie betlemieci celem zgromadzenia funduszy na odbudowę klasztoru w stolicy wicekrólestwa, który uległ zniszczeniu w czasie trzęsienia ziemi w 1687 r. W Cuzco znaleźli się bracia Miguel i Antonio de la Concepción. Biskup Mollinedo y Angulo postanowił wykorzystać obecność betlemitów i zdecydował się osadzić zakon w Cuzco. Zaoferował jako siedzibę dla betlemitów nowo powstały kościół. Wkrótce do miasta przybyli prefekt generalny zakonu Rodrigo de La Cruz z dzieśięcioma zakonnikami, a przy kościele powstał klasztor i szpital (Viñuales 164). Kompleks zabudowań szpitalnych wraz z kościołem de Nuestra Señora de la Almudena są najlepiej zachowanym zespołem szpitalnym w Cuzco, architektura i wystrój doczekały się wielu wzmianek i kilku szerszych opracowań. Najbardziej szczegółowo szpital de la Almudena zaprezentowali Ramón Gutiérrez (1987) i Graciela Viñuales (2004).

SZPITAL SAN ANDRÉS – HISTORIA

Fundacja szpitala San Andrés została sformalizowana za sprawą licencji wydanej przez wicekróla Conde de Salvatierra w 1649 r. Koszty powstania szpitala pokrył Andrés Pérez de Castro, kawaler orderu św. Jakuba. Fundator pochodził z hiszpańskiej miejscowości Medina de Rioseca, gdzie był radnym miejskim (*regidor*), a na budowę szpitala przeznaczył 110 tys. pesos³. Ta kwota wystarczyła na wzniesienie budynków szpitala, donator zapewnił także rentę na utrzymanie instytucji.

Przy szpitalu powstały także instytucje towarzyszące. Zostało ufundowane bractwo (*hermandad*), którego członkowie w dniu fundacji 29 listopada wybrali swojego *mayordomo*. Został nim Pedro de Avilés. Tę informację można odnaleźć na pierwszej stronie księgi bractwa, a także w notatce Roblesa Cornejo (medyka wicekróla markiza Montesclaro) (Esquivel y Navia 89-90). W momencie fundacji szpitala stworzono także *el recogimiento* (przysiężnik) dla kobiet, które pomagały w opiece nad chorymi. Była to insty-

³ Esquivel y Navia (89) powołuje się na kronikę brata Diego de Mendozy (*Crónica de la provincia de [las] Charcas* [libro 1, cap. 4]), a w niej na testament fundatora. Zob. także zachowany dokument fundacyjny – ARC, 1649 [14].

tucja skonstruowana na wzór zakonny. Zgromadzonymi kobietami zarządzała opatka. Zajmowały się one nie tylko chorymi, ale także opiekowały przygarniętymi młodymi dziewczętami, sierotami, którym dawały schronienie, a ucząc je prac domowych, przygotowywały do samodzielnego życia⁴.

W początkowym okresie funkcjonowania szpital San Andrés liczył 33 łóżka z pościelą i podwójnym przykryciem. Jego obsługę zapewniali lekarz, chirurg, balwierz, pracownicy i pielęgniarki. Szpital funkcjonował do 1846 r., następnie został przeniesiony do kompleksu szpitalnego Almudena. Budynek szpitalny pozostały, w 1848 r. urządzono w nich bibliotekę publiczną oraz ekspozycję artefaktów archeologicznych i naturalistów, które na rzecz tego niewielkiego muzeum ofiarowali mieszkańcy miasta (Cosío, *El Cuzco Prehispánico* 52-53).

Szpital San Andrés jest wspomniany w źródłach z XVII, XVIII i XIX wieku, a także w kilku opracowaniach z pierwszej połowy XX wieku. Informacje dotyczące budynków szpitalnych zawarte w opisach miasta są zwykle bardzo krótkie. Pierwsza notatka pochodzi z 1655 r., czyli sześć lat po powstaniu szpitala. W 1655 r. Gil Gonzalez Davila napisał: „Szpital San Andrés, dla hiszpańskich kobiet, został ufundowany w 1649 r. przez Dona Andrésa Péreza de Castro, członka zakonu świętego Jakuba (...) i nie jest to tylko szpital dla chorych, ale także przytułek dla kobiet bez dachu nad głową, rozwiedzionych i dla sierot. Te ostatnie mogą tam dorastać do osiągnięcia samodzielności”⁵. W XVIII wieku Ignacio de Castro wyjaśnia, że jest to szpital „tylko dla kobiet hiszpańskich, dysponuje 40 łóżkami w zwykłych salach. Posiada sporej wielkości publiczną kaplicę, dziedzińce i odpowiednie pomieszczenia dodatkowe”⁶. W 1793 r. Joseph Hipólito Unanue nie opisuje szpitala, ale wspomina szkołę – Colegio de San Andrés „przeznaczone dla dziewcząt hiszpańskich”⁷. Przełożoną była wówczas siostra Melchora de San Andrés. Informuje też, że „w szkole może być umieszczonych do ośmiu dziewcząt, biednych sierot, a tam naucza się je czytać, pisać oraz prac stosownych dla kobiet”⁸.

⁴ Zapewne dlatego na planie miasta z 1865 r. wśród innych beateriów znajduje się także Beaterio de San Andrés. Plan został sporządzony przez Federico Hohagena i włączony do publikacji *Atlas geográfico del Perú* autorstwa Mariano Felipe Paza Soldána.

⁵ „(...) El Hospital de San Andres, para mugeres Españolas, le fundó el año 1649 Dom Andres Perez de Castro, del Abito de Santiago (...); y no solo es Hospital de enfermas, sino tambien casa de mugeres recogidas, divorciadas, y huerfanos donde se crián hasta ponerlos en lo que han de ser” (Gonzalez Davila 37).

⁶ „(...) solo para mugeres españolas, es de quarenta camas en regulares salas. Tiene Capilla publica de mas que comun extension; patios y oficinas correspondientes” (Castro 55).

⁷ „(...) para la educación de Niñas Españolas” (Unanue 252).

⁸ „(...) en este Colegio se admiten hasta el numero 8 á las Niñas Españolas pobres y huerfanas, y se les enseña á leer, escribir, y las labores propias del sexo” (Unanue 252).

Szpital, z krótką przerwą w latach 20. XIX wieku, funkcjonował w opisanym miejscu do 1846 r., kiedy „został przeniesiony do kompleksu Almudeny, który opuścili betlemici”⁹, a w jego dawnych budynkach zlokalizowano „Bibliotekę publiczną, do której włączono Muzeum archeologiczne i Historii Naturalnej, obie instytucje powstały dzięki dziełom i artefaktom archeologicznym ofiarowanym przez mieszkańców miasta”¹⁰. Wszystkie budynki szpitalne zostały zniszczone w czasie trzęsienia ziemi, które dotknęło Cuzco w 1950 r.

SZPITAL SAN ANDRÉS – ARCHITEKTURA

Jak wynika z inwentarza z 1786 r., budynek szpitalny był zbudowany na planie krzyża z czterema salami pod wezwaniem San Andrés, San Lorenzo, Nuestra Señora de la Purísima Concepción i San Juan de Dios. Na skrzyżowaniu skrzydeł szpitalnych (*en crucero*) znajdował się ołtarz i pulpit (*tari-ma*), przestrzeń ta pełniła funkcje kaplicy dla chorych. Rekonstruowana tutaj na podstawie inwentarza krzyżowa forma szpitala San Andrés znajduje potwierdzenie w przedstawieniu na obrazie upamiętniającym fundację instytucji. Fundator szpitala, Andrés Pérez de Castro, jest przedstawiony w łóżku w okresie choroby, obok niego znajduje się notariusz ukazany w momencie sporządzania dokumentu potwierdzającego przekazania środków na budowę szpitala. Ponad tą sceną widać postać patrona fundatora, św. Andrzeja Apostoła, który jednocześnie był natchnieniem dla Péreza de Castro, a także patronem nowo powstałego szpitala. Budynki szpitala zostały ukazane za plecami świętego. Na pierwszym planie widać kaplicę, a w głębi krzyżowy układ budynków. Zostały one przedstawione w takiej perspektywie, aby powtórzyć kształt atrybutu św. Andrzeja, krzyż w formie litery X.

Rozplanowanie budynków szpitalnych było zgodne z nowożytną tradycją. Od XV wieku odnotowuje się w Europie wzmożoną aktywność fundacyjną w zakresie budownictwa szpitalnego. Jak zauważa słusznie Adriana Scaletti Cárdenas, bardzo ważnymi wzorami architektonicznymi zarówno dla Hiszpanii, jak i dla Ameryki były dwa szpitale włoskie: Santo Spirito w Rzymie i Ospedale Maggiore di Milano (Scaletti Cárdenas 73).

⁹ „(...) fué traslado el Hospital a la Almudena que estaba abandonada por betlemitas” (Cosío, *El Cuzco Prehispánico* 52-53).

¹⁰ „(...) Biblioteca Pública, a la que se agregó un Museo de arqueología é Historia Natural, formándose una i otro con los obsequios de obras i ejemplares arqueológicos de los vecinos” (Cosío, *El Cuzco Prehispánico* 52-53).

Szpital rzymski powstał w latach 1473-1477. W 1473 r. papież Sykstus IV postanowił zburzyć wcześniej funkcjonujące budynki szpitala z czasów Innocentego III i wznieść obiekt według nowego projektu architektonicznego (Kwapis 189). Wówczas powstał budynek posiadający dwa skrzydła z kaplicą umieszczoną pośrodku (Sala Lancisi oraz Sala Baglivi) (Kwapis 189). Trzecia sala, umieszczona w głębi na przedłużeniu kaplicy, została dobudowana później (1660), nadając budynkom szpitalnym formę litery T (Jetter 90). Za architekta budowli powstałej w latach 70. XV wieku uznaje się Baccio Pontelliego, choć niektórzy badacze obecnie negują jego autorstwo tego projektu (Heinz 174 za Kwapis 192). Wydaje się, że rzymski szpital dał początek rozwojowi nowej architektury szpitalnej, komponowanej na zasadzie skupiania obszernych sal przeznaczonych dla chorych wokół umieszczonej centralnie kaplicy¹¹.

Drugi ze szpitali, Ospedale Maggiore di Milano, powstał w latach 1456-1500. Został zaprojektowany przez słynnego włoskiego architekta Antonio di Pietro Averlino, znanego jako Filarete. Pierwotny projekt zakładał stworzenie w obrębie wydłużonego prostokąta układu dwóch symetrycznych kwadratowych modułów umieszczonych na jego skraju z wpisanymi w nie budynkami na planie krzyża wyodrębniającymi cztery dziedzińce. Pomiędzy modułami miał być usytuowany kolejny podłużny dziedziniec z kościołem w centrum (Günter 390-391; Sanchez-Robles Beltrán 55). Projekt znany jest z traktatu Filarete (il. 2). Mediolańska budowla została jednak zrealizowana tylko częściowo. Powstał jeden z planowanych modułów, który jest widoczny na grafice Friedricha Bernarda Wernera z 1740 r. (il. 3)¹².

Pojawienie się obu włoskich szpitali zdecydowało o zmianie sposobu myślenia o przestrzeni architektonicznej szpitali i sposobie organizowania pomieszczeń oraz dziedzińców. Wpłynęły na ukształtowanie budownictwa hiszpańskiego i formę założeń architektonicznych w Toledo (Santa Cruz, początek ok. 1500 r.), Santiago de Compostela (Hospital de los Reyes, lata 1501-1511) czy Granadzie (Hospital Real, lata 1511-1522), zaprojektowanych przez niemieckiego architekta Enrique Egasa¹³, oraz trochę później wzniesiony Hospital de la Sangre w Sewilli (1546-559), którego architektem był Martín I de Gáinza (Jetter 99)¹⁴.

¹¹ Na temat szpitala Santo Spirito w Rzymie zob. także: Howe; Angelis; Collona; Günter; Keyvanian.

¹² Na temat Ospedale Maggiore di Milano zob. także: Patetta; Welsh; Cosmacini; Günter.

¹³ Zob. Scaletti Cárdenas 73, a także Muriel 23-24. W Hiszpanii apogeum budownictwa szpitalnego w okresie późnego średniowiecza i nowożytności przypada na wieki XV i XVI. Zob. Jetter 92-104; Sanchez-Robles Beltrán 55-61.

¹⁴ Po śmierci Martína I de Gáinzy (1556 r.) prace nad szpitalem kontynuował Martín de

Także pierwsze szpitale w Limie jako główny element kompozycyjny przyjmowały budynki na planie krzyża greckiego, łacińskiego lub o formie T-kształtnej. W rekonstrukcji Emilia Harth-Terrégo główny budynek szpitala San Andrés w Limie był zbudowany na planie krzyża łacińskiego, z trzema dłuższymi skrzydłami-salami oraz kaplicą zlokalizowaną w najkrótszym skrzydle. W kompleksie szpitalnym dla Indian (Santa Ana) autor zrekonstruował dwa pawilony na planie krzyża greckiego. Większy był przeznaczony dla mężczyzn, mniejszy zaś dla kobiet. Natomiast w zespole szpitalnym San Bartolomé przeznaczonym dla ludności pochodzącej z Afryki (*de negros*) autor odtwarza plan dwóch pawilonów – jeden na planie krzyża greckiego i drugi na planie litery T (Harth-Terré 34-47).

W Cuzco tylko szpital San Andrés miał klasyczny układ oparty na planie krzyża greckiego i wyróżniał się architektonicznie spośród innych założeń szpitalnych. Pozostałe były mniej regularne. Budynki szpitalne kompleksu bonifratrów mają do dziś wewnętrzną salę zbudowaną na planie litery T, rozplanowania zaś budynków Hospital de los Naturales nie znamy, brak również w tym wypadku jednoznacznego materiału ikonograficznego. José María Blanco określił kompleks szpitalny de los Naturales jako wykonany „z adobe [cegły suszonej na słońcu], ale schludny”¹⁵, potwierdza też, że „posiada wiele wyłożonych kamieniem dziedzińców z pomieszczeniami mieszkalnymi i administracyjnymi, i odpowiednimi salami, gdzie jest sto łóżek wyposażonych w to, co konieczne. Apteka, która znajduje się na wejściu do szpitala, jest zaopatrzona w proste środki i inne, przeznaczone do produkcji leków. Jest odpowiednio rozplanowana i zaopatrzona w zioła z rozległego ogrodu, który jest uprawiany na terenie szpitala”¹⁶.

Valiarren („Gaínza” 82). Więcej na temat szpitali hiszpańskich tego okresu zob. López Guzmán; Sanchez-Robles Baltrán; Cámobil Hernández.

¹⁵ „(...) de adobe, pero aseado” (Blanco 262).

¹⁶ „Tiene varios patios empedrados con habitaciones y oficinas, y salas capaces, donde hay cien camas provistas de lo necesario. La botica, que está a la entrada del hospital se halla surtida de simples y drogas para elaborar los medicamentos. Está distribuída con orden, y la provisión de yerbas la tiene en un espacioso huerto que lo cultivan dentro del hospital” (Blanco 262). Dodatkowe informacje na temat szpitala odnajdujemy w inwentarzu z 1792 r. Wiadomo, że posiadał on pięć sal dla chorych, odpowiednio pod wezwaniem: Encarnación, Cristo, Purísima Concepción, Nuestra Señora del Rosario i Nuestra Señora del Carmen, lecz dokładnego ich układu nie znamy (ARC, 1786-1804 [25]).

KAPLICA SZPITALNA SAN ANDRÉS – ARCHITEKTURA I WYSTRÓJ

W kompleksie szpitalnym San Andrés znajdowała się także duża kaplica, która pełniła funkcje kaplicy publicznej i była dostępna dla wiernych spoza szpitala, o czym informuje nas José María Blanco (251). Jak już zostało wspomniane, zarówno kaplica, jak i budynki szpitala San Andrés zostały zniszczone w czasie trzęsienia ziemi w Cuzco w 1950 r.

Architekturę możemy częściowo zrekonstruować na podstawie zachowanych dokumentów i źródeł ikonograficznych. Znamy dwa widoki szpitala San Andrés wraz z kaplicą. Pierwszy pochodzi ze wspomnianego obrazu, który upamiętnia fundację instytucji, czyli z drugiej połowy XVII wieku. Drugi natomiast, bardzo schematyczny, znajduje się na planie z 1724 r. przechowywanym w Archivo del Convento de la Merced¹⁷. Wraz z inwentarzami z 1786 r. (ARC 1786 [47]) i 1835 r. (*Inventario* 1835) oraz opisem wystroju kościoła autorstwa Felipe Cossio y del Pomara, opublikowanym w 1822 r., są one źródłami prezentowanej tu rekonstrukcji.

Kaplica pod wezwaniem San Andrés musiała mieć znaczne rozmiary, ponieważ w inwentarzach była określana jako *iglesia* lub *templo*. Świątynia była jednonawowa, zbudowana z *adobe*, ale „bielona i obmurowana”¹⁸. Została nakryta dwuspadowym dachem. Najprawdopodobniej fasadzie towarzyszyła niewielka dzwonnica, *espadaña*, która pojawia się zarówno na obrazie fundacyjnym, jak i na planie (nie wspominają o niej inwentarze). Źródła ikonograficzne nie są jednak zgodne. Na planie *espadaña* znajduje się po prawej stronie fasady i ma tylko jeden dzwon. Natomiast na obrazie płaska dzwonnica została umieszczona po lewej stronie fasady, oparta na murze przylegającym do ściany kościoła, lekko cofniętym w stosunku do fasady. Odmierna jest także jej forma – posiada trzy łuki przeznaczone na dzwony. Możemy chyba przyjąć, że ten widok jest bliższy rzeczywistości i mniej schematyczny. Taki układ dzwonnicy odpowiada także innym obiektom zachowanych w Cuzco. Podobne *espadañas* znajdują się w Beaterio de las Nazarenas, w fasadzie kaplicy uniwersyteckiej San Antonia Abad czy na dziedzińcu Beaterio del Carmen (il. 4). Bardziej rozbudowaną formę mają dzwonnice towarzyszące kościołom parafialnym San Blas i Santiago.

¹⁷ Plan został odnaleziony w 1976 r. przez Ramóna Gutiérreza w Archivo del Convento de la Merced (Gutiérrez 23-25).

¹⁸ „(...) blanqueado, y enladrillado” (*Inventario* 1834). W podobny sposób opisał kościół także José María Blanco: „Jest z adobe, z dachem, posiada tylko jedną nawę, która jest obmurowana” / Es de adobe y techo, y de una sola nave, la que está enladrillada” (Blanco 251).

Kaplica San Andrés miała wyraźnie zaznaczone prezbiterium, które od nawy było oddzielone za pomocą kamiennego łuku tęczowego (1786). Wydaje się, że było ono nieco wyższe od nawy, co widać na obrazie fundacyjnym, gdzie zostało nakryte oddzielnym, choć także dwuspadowym, dachem. Z kościoła zachował się jedynie portal (il. 5-6), który został przeniesiony do budynku teatru miejskiego i można go oglądać do dzisiaj. Formy artystyczne portalu można określić jako manierystyczne i wiązać je z grafikami architektonicznymi, które zostały zaadaptowane w znacznym uproszczeniu. Można wskazać tutaj prace Vredemana de Vriesa (il. 7), Wendela Dietterlina czy Sebastiana Serlia (il. 8) prezentujące szeroki wachlarz dekoracji hermowych.

Wystrój kaplicy był bogaty. Jak podaje José María Blanco, „nie brakuje ani obrazów w dobrym guście, ani sreber”¹⁹. W kaplicy znajdowało się pięć ołtarzy – główny i cztery mniejsze. Jak podaje inwentarz z 1786 r., „ołtarz główny z drewna pozłacanego, o trzech kondygnacjach, warsztatu dawnego, z ósmioma niszami”²⁰. W 1834 r. w kościele znajdował się już nowy ołtarz główny, wykonany został ze stiuku, zmieniła się także większość prezentowanych przedstawięń, co zostało zobrazowane w rekonstrukcji poniżej. W XIX wieku notuje się w Cuzco więcej przypadków zastępowania drewnianych barokowych ołtarzy nowymi obiektami stiukowymi, utrzymanymi w duchu klasycyzmu. Świetnym przykładem może być tutaj główny ołtarz w kaplicy Beaterio de las Nazarenach, który powstał w latach 30. XIX wieku (AAC, 1935 [IV, 1, 20]).

San José	Santísima Trinidad	San Juan Bautista
Santa Marta	San Andrés	Santa María Magdalena
San Pedro	Virgen de la Purísima Concepción	San Pablo

Tablica 1. Schemat wezwań wizerunków znajdujących się w ołtarzu głównym w kaplicy San Andrés w 1786 r.

¹⁹ „(...) no le faltan cuadros de gusto, ni plata labrada”, (Blanco 251).

²⁰ „(...) El Altar Maoyr es de madera dorado con oro de tres cuerpos tallado obra antigua con ocho nichos” (ARC 1786).

	4 Evangelistas	
San José	Santísima Trinidad	San Juan Bautista
Arcángel San Gabriel	Nuestra Señora de los Dolores	Arcángel San Miguel

Tablica 2. Schemat wezwań wizerunków znajdujących się w ołtarzu głównym w kaplicy San Andrés w 1835 r.

Ołtarze boczne nie zostały opisane tak szczegółowo, ale zanotowano ich wezwania. Dzięki temu możemy stwierdzić, że w jednym z nich zmieniono wezwanie na przełomie wieków. Ołtarze były niewielkich rozmiarów, w każdym znajdował się tylko jeden wizerunek. W obu inwentarzach wymienione są ołtarze San Francisco, San Jerónimo i San José. Czwarty ołtarz pierwotnie nosił wezwanie San Juan Bautista, ale w XIX wieku znajduje się w nim już wizerunek patrona świątyni, św. Andrzeja (San Andrés). W moim przekonaniu jest to podyktowane zmianami, które zaszły w ołtarzu głównym, w którym pierwotnie głównym przedstawieniem w drugiej kondygnacji był właśnie św. Andrzej. W nowym ołtarzu nie ma już wizerunku Apostoła, jednak wezwanie kościoła wymagało umieszczenia przedstawienia świętego, jeśli już nie w ołtarzu głównym, to przynajmniej w jednym z ołtarzy bocznych, stąd zaistniała zmiana.

Mimo że kościół pod wezwaniem San Andrés już nie istnieje, wiele obrazów i rzeźb przeniesiono do innych świątyn kuzkańskich. Lokalizacja wielu z nich jest powszechnie znana, inne udało się odnaleźć dzięki opisom inwentarzowym i wizytom w kościołach miasta. Najbardziej znanym elementem wyposażenia dawnej świątyni szpitalnej jest seria obrazująca epizody z życia św. Andrzeja, która znajduje się w kaplicy San Juan de Dios²¹. Jeden z nich nosi inskrypcję: „Tych osiem płócien kazał namalować Kapitan Laureano Polo de Alarcón w 1768 r. za pieniądze, które pozostały mu z jego dochodów”²², dzięki czemu znamy fundatora obrazów (il. 9). W kaplicy San Juan de Dios umieszczono również wspomniane już przedstawienie ukazujące moment fundacji szpitala.

²¹ Według José de Mesy i Teresy Gisbert w kaplicy San Juan de Dios znajduje się jedenaście obrazów, z których sześć autorzy przypisują Juanowi Zapacie, pozostałe zaś innemu kuzkańskiemu malarzowi – Basilio de Santa Cruz Pumacollao. Atrybucja została przeprowadzona na podstawie porównań stylistycznych firmowanych dzieł (Mesa i Gisbert 167-168). Na temat ikonografii zob. także Schenone 139-144.

²² „Este ocho lienzos fueron mandados pintar por el Capt. Laureano Polo de Alarcón en 1768 con la plata que sobró de sus rentas”.

Cześć zabytków z dawnego kościoła San Andrés przeniesiono do zakrystii kościoła Jezuitów. Wskazówką, że jest to miejsce przechowywania obiektów z dawnej kaplicy szpitalnej, stała się umieszczona na ścianie tablica odpustów (*tabla de Indulgencia*) (il. 10), która jest z pewnością jedną z trzech wymienionych w inwentarzu z 1834 r. W zakrystii kościoła Jezuitów znajduje się także obraz przedstawiający jeden z epizodów z życia św. Andrzeja, kiedy to Apostoł, jak głosi inskrypcja umieszczona w medalionie na płótnie, obdarzył kobietę łaskami w czasie modlitwy w godzinie jej śmierci²³. Lektura inwentarzy i opisy Felipe Cossio y Pomara pozwalają także na identyfikację dwóch innych obrazów, które w moim przekonaniu pochodzą z dawnego kościoła San Andrés. W opisie kościoła z 1786 r. zostało wspomnianych „dziesięć płócien z przedstawieniami różnych dziewic męczennic w złożonych ramach”²⁴. Cossio y Pomar stwierdza zaś, że w kaplicy „istnieje kolekcja martyrologiczna różnych świętych”, i opisuje szczegółowo jeden z nich, ukazujący „tragiczne męczeństwo Świętej Agaty, które stanowi część tej kolekcji”²⁵. Do tej serii, w moim przekonaniu, należą także dwa płótna z zakrystii jezuickiej, ukazujące męczeństwa św. Urszuli (il. 11) i św. Martyny.

W inwentarzach kaplicy San Andrés, jak również w dziewiętnastowiecznym opisie świątyni autorstwa José Marii Blanco oraz w relacjach Felipe Cossio y Pomara są wymieniane także rzeźby św. Hieronima i św. Franciszka. Owe obiekty są przez wszystkich oceniane bardzo wysoko. W inwentarzu z 1786 r. czytamy, że wizerunek św. Hieronima to „dzieło godne podziwu i hiszpańskie”²⁶. José María Blanco wspomina, że kaplica San Andrés „ma dwa przepiękne rzeźbione wizerunki Świętego Piotra Apostoła i Świętego Hieronima”²⁷. Oczywiście trzeba krytycznie podejść to przekazywanych informacji. Po pierwsze, autor źle identyfikuje jeden z wizerunków – św. Franciszek staje się św. Piotrem (być może Blanco ma na myśli San Pedro de Alcantara, który także był franciszkaninem przedstawianym w momencie modlitwy i pokuty). Po drugie, chyba ze względu na wysoki poziom artystyczny przypisuje dzieło Michałowi Aniołowi. José Gabriel Cosio

²³ „El glorioso S. Andres faborecio en la ora de la muerte a una muger que no lo quizo en su bida Por su deboto”.

²⁴ „(...) diez liensos medinos de varias virgenes Martires con sus Marcos dorados”.

²⁵ „(...) existe una colección de martirologios de diferentes santos”, „(...) el trágico martirio de Santa Agueda que forma parte de esta colección” (Cossio y Pomar 185).

²⁶ „(...) obra admirable, y Española”.

²⁷ „(...) tiene dos imágenes hermosísimas en bulto de San Pedro apóstol y de San Jerónimo, fabricados por el incomparable italiano Miguel Angel” (Blanco 251).

w publikacji z 1924 r. wspomina, że choć sama kaplica św. Andrzeja jest „biedna i mała”, to „znajdują się tam pomiędzy różnymi ołtarzami dwie rzeźby, z którymi warto się zapoznać: jedna to wizerunek pokutującego Świętego Hieronima, druga zaś Świętego Franciszka z Asyżu, obie wykonane w drewnie”²⁸. Obydwie wymienione rzeźby możemy identyfikować z tymi, które znajdują się w zakrystii kościoła Jezuitów (il. 12-13). Świętynia Jezuitów pełni także funkcje muzealne i przez autorów ekspozycji autorstwo rzeźb zostało przypisane kuzkańskiemu artyście Melchorowi Humanowi, nie wiadomo jednak, czym się kierowano przy tej atrybucji. Oba przedstawienia prezentują bardzo wysoki poziom artystyczny, są niezwykle ekspresyjne, doskonale wykończone. Nic dziwnego, że wzbudzały zainteresowanie zwiedzających kościoł szpitalny.

Na zakończenie warto także wspomnieć obraz ukazujący zespół portretów dobroczyńców szpitali w Cuzco, który znajduje się obecnie w kościele Nuestra Señora de Almudena (il. 14). Identyfikacja wszystkich postaci i analiza ich funkcji czy też hojności związanej ze szpitalem San Andres wykracza poza ramy niniejszego artykułu. Obraz ten wymaga osobnej analizy. Chciałabym tylko wskazać dwie postacie ukazane na obrazie, a wspomniane w niniejszym tekście. Są to fundator szpitala Andrés Pérez de Castro (il. 15) oraz Laureano Polo de Alarcón (il. 16), który kazał namalować osiem obrazów ukazujących epizody z życia św. Andrzeja.

PODSUMOWANIE

Choć kościół i szpital pod wezwaniem San Andrés już nie istnieją, fascynująca wydaje się praca zmierzająca do odtworzenia wyglądu oraz dekoracji tych obiektów. Na szczęście zachowały się źródła pozwalające na częściową rekonstrukcję zarówno form architektonicznych, jak i wystroju. Z pewnością ogromne znaczenie ma również fakt, że wiele obrazów, a także niektóre rzeźby są do dziś przechowywane w różnych obiektach sakralnych w Cuzco. Zidentyfikowane elementy wystroju, takie jak *tabla de Indulgencia* czy obrazy opatrzone inskrypcjami, pozwalają na poszerzenie naszych wiadomości dotyczących historii nieistniejącego szpitala.

---

²⁸ „(...) pobre y pequeña”; „(...) guarda entre sus altares dos esculturas que merece conocer: una de San Jerónimo Penitente y otra de San Francisco de Asís, ambas talladas de madera” (Cosío, *El Cuzco histórico* 81).

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

- AAC, 1835 [IV, 1, 20] – Archivo Arzobispal del Cusco, Época colonial, Quejas, *Demanda presentada por Melchor Lozano contra Gregoria Villafuerte beata de la Nazarenas por ser deudora de 100 pesos del trabajo que realizó Don Melchor en el estuco del Retablo Mayor de la Capilla*. 1835, sygn. IV, 1, 20.
- ARC, 1649 [14] – Archivo Regional del Cusco, Beneficencia, *Fundación del Hospital de San Andrés*, 14 (1649), ff.133.
- ARC, 1786 [47] – Archivo Regional del Cusco, Beneficencia, *Inventario Hospital San Andrés*, 47 (1786), f. 20r.-34v.
- ARC, 1792-1804 [25] – Archivo Regional del Cusco, Inventarios de Iglesias, *Liquidación de Cuentas de Gastado en el Hospital de los Naturales desde 25 de Marzo de 1792 a 1 de Junio de 1792*, Leg. 25, f. 169r.-186r.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Blanco, José María. *Diario del viaje del Presidente Orbegoso al sur del Perú*, wyd. Félix Denegri Luna, t. 1, Publicaciones del Insituto Riva-Aguero, 1974 [1834].
- Castro, Ignacio de. *Relación del Cuzco*, red. Carlos Daniel Valcárcel, Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Dirección Universitaria de Biblioteca y Publicaciones, 1978 [1788].
- Esquivel y Navia, Diego de. *Noticias cronológicas de la Gran Ciudad del Cuzco*, wyd. Félix Denegri Luna, t. 1-2, Fundación Augusto N. Wiese, Banco Wiese Ltda, 1989 [c. 1749].
- Gonzalez Davila, Gil. *Teatro Eclesiástico de primitiva iglesia de las Indias Occidentales, vidas de sus sedes, en lo que pertenece al Reyno del Piru*, t. 2, Madrid, Por Diego Diaz de la Carrera Impresor del Reyno, 1655.
- „Inventario de la iglesia y hospital de San Andrés (1835)”. *Revista del Archivo Histórico del Cuzco*, t. 9, 1958, ss. 305-316.
- Paz Soldán, Mariano Felipe. *Atlas geográfico del Perú*. Paris, Librería de Fermin Didot Hermanos, Hijos y Ca., 1865.
- Serlio, Sebastiano Serlio. *Libro Quatro de architectura de Sebastiano Serlio Boloñes. En el qual se tractá las cinco maneras de como se puede adornar los edificios que son, Thoscános, Dorico, Ionico y Corinthio, y Compuesto cof[n] los exemplos de las antiguedades, las quales por la mayor parte se conroman con la doctrina de Vitruvio. Agora nuevamente traduzido de Toscano en lingua Catsellana por Francisco de Villalpando Architecto*. Toledo, Casa de Iuan Ayala, 1552.
- Unanue, Joseph Hipólito. *Guía política, eclesiástica y militar del Virreinato del Perú, para el año 1793*, Lima, Sociedad Académica de Amantes del País de Lima, Imprenta Real de los Huérfanos, 1793.

OPRACOWANIA

- Aguirre Medrano, Fidel. *Historia de los Hospitales Coloniales de Hispanoamérica*, t. 11, Interamericana Inc., 1996.
- Amado Gonzales, Donato. *El estandarte real y la mascapaycha. Historia de una institución inca colonial*. Fondo Editorial Pontificia Universidad Católica del Perú, 2013.

- Angelis, Pietro de. *L'Ospedale di Santo Spirito in Saxia*. de Detti, 1960-1962.
- Angles Vargas, Víctor. *Historia del Cuzco (Cuzco colonial)*, t. 2, Editorial Universitaria de la Universidad Nacional de San Antonio Abad, 1993.
- Cambil Hernández, María de Encarnación. „La arquitectura asistencial como representación del poder: el caso del Hospital Real de Granada”. *Temperamentum. Revista Internacional de Historia y pensamiento enfermo*, t. 15, 2019, ss. 1-11.
- Collona, Flavia. *L'Ospedale di Santo Spirito a Roma: lo sviluppo dell'assistenza e le trasformazioni architettonico-funzionali*. Quasar, 2009.
- Cosmacini, Giorgio. *La Ca' Granda dei milanesi: storia dell'Ospedale maggiore*. Laterza, 1999.
- Cosio, José Gabriel. *El Cuzco Prehispánico i Colonial*. Imprenta „El Trabajo”, 1918.
- Cosio, José Gabriel. *El Cuzco histórico y monumental*. Editorial Incazteca, 1924.
- Cossio y Pomar, Felipe. *Historia crítica de la pintura en el Cuzco*. Universidad del Cuzco, 1922.
- „Gáinza, Martín I de”. *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker, t. 13 (Gaab–Gibus), E.A. Seemann, 1920.
- Günter, Hubertus Günter. „Italian Hospitals of the Early Renaissance”. *Public building in early modern Europe*, red. Konrad Ottenheym, Krista de Jonge i Monique Chatenet, Brepols Publisher, 2010, ss. 393-396.
- Gutiérrez, Ramón. *Arquitectura Virreinal en Cuzco y su región*. Universidad Nacional de San Antonio Abad del Cuzco, 1987.
- Harth-Terré, Emilio. „Hospitales mayores, en Lima, en el primer siglo de su fundación”. *Anales del Instituto de Arte Americano e Investigaciones estéticas* (Buenos Aires), t. 16, 1963, ss. 34-47.
- Heinz, Marianne. *San Giacomo In Augusta In Rom und der Hospitalbau der Renaissance*. Dissertation zur Erlangung der Domktorwürde der Philosophischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn, 1977.
- Howe, Eunice D. *The hospital of Santo Spirito and Pope Sixtus IV*. Garland, 1978.
- Jetter, Dieter. *Das europäische Hospital. Von der Spätantike bis 1800*. DuMont Buchverlag, 1986.
- Keyvanian, Carla. *Hospitals and Urbanism in Rome, 1200-1500*. Brill, 2015.
- Kwapis, Olaf. *Do Rzymu! Sztuka i wielkie jubileusze (1300-1575)*. Stowarzyszenie Pro Cultura Litteraria, Instytut Badań Literackich PAN, 2014.
- López Guzmán, Rafael. *Tradición y clasicismo en la Granada del siglo XVI. Arquitectura civil y urbanismo*. Diputación Provincial de Granada, 1987.
- Mesa, José de, i Teresa Gisbert. *Historia de la pintura cuzqueña*, t. 1-2, Fundación Augusto N. Wiese, Banco Wiese Ltda, 1982.
- Muriel, Josefina. *Hospitales de la Nueva España*, t. 1: *Fundaciones del siglo XVI*. Universidad Nacional Autónoma de México, Cruz Roja Mexicana, 1990 [1956].
- Patetta, Luciano. *L'architettura del Quattrocento a Milano*. Clup, 1988.
- Sánchez-Robles Beltrán, Cecilio. „El impacto de la modernidad en los procesos de formalización espacial post-medievales: los hospitales de los Reyes Católicos”. *Boletín Académico*, t. 19, 1995, ss. 55-61.
- Scaletti Cárdenas, Adriana. „El Real San Andrés, primer hospital de españoles en el Perú”. *Quiroga* (Granada), t. 7, 2015, ss. 73-81.
- Schenone, Héctor H. *Iconografía del arte colonial. Los santos*, t. 1-2. Fundación Tarea, 1992.

Viñuales, Graciela. *El espacio Urbano en el Cusco Colonial: uso y organización de las estructuras simbólicas*. Centro de Documentación de Arquitectura Latinoamericana, 2004.

Welsh, Evelyn S. *Art and authority in Renaissance Milan*. Yale University Press, 1995.

ARCHITEKTURA KOMPLEKSU SZPITALNEGO SAN ANDRÉS W CUZCO

Streszczenie

Szpital San Andrés w Cuzco już nie istnieje, ale dzięki różnym źródłom możemy odtworzyć jego historię, architekturę, a także dekorację znajdującą się w jego obrębie kaplicy. Szpital został założony w 1649 r. przez Andrésa Péreza de Castro i przeznaczony do opieki nad białymi kobietami (*españolas*). Historię jego powstania można znaleźć w kronice spisanej w połowie XVIII wieku przez Diego de Esquivel y Navia. Niektóre szczegóły wyjaśniają również inskrypcje na malowidłach, które pochodzą z kaplicy szpitalnej i znajdują się obecnie w kaplicy San Juan de Dios w kościele Almudena oraz w zakrystii jezuickiej świątyni w Cuzco. Dokładne opisy kaplicy znajdują się w dokumentach (korzystamy z inwentarzy z lat 1786 i 1835). Zachowały się również dwa źródła ikonograficzne. Elewacja kaplicy widnieje na planie z 1724 r., a budynki szpitalne na płótnie z drugiej połowy XVII wieku. Wszystkie te źródła pozwalają na przedstawienie kaplicy szpitalnej i częściową rekonstrukcję jej dekoracji.

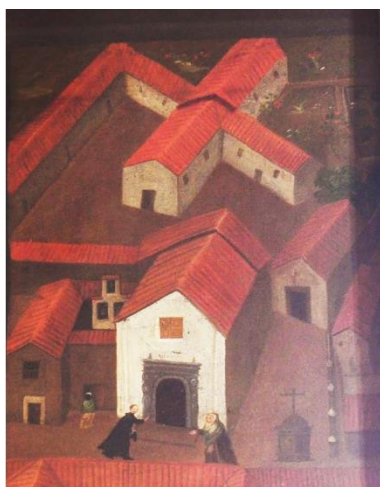
Słowa kluczowe: Cuzco; sztuka kolonialna; architektura kolonialna; szpital San Andrés; architektura szpitalna.

THE ARCHITECTURE OF THE SAN ANDRÉS HOSPITAL COMPLEX IN CUSCO

Summary

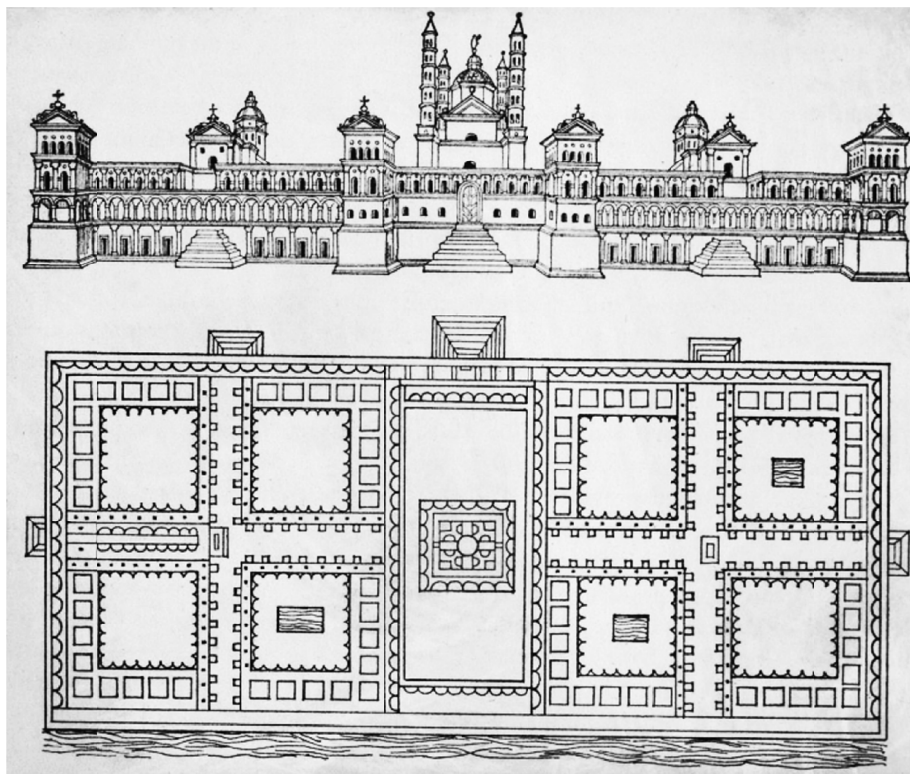
The San Andrés Hospital in Cusco no longer exists, but thanks to various sources we can reconstruct its history, architecture and the decoration of the chapel located within. The hospital was founded in 1649 by Andrés Pérez de Castro and was dedicated to the care of white women ('españolas'). The history of its creation can be found in the chronicle written in the mid-18th century by Diego de Esquivel y Navia. Some details are also explained by the inscriptions on the paintings that came from the Hospital Chapel and which are now in the San Juan de Dios Chapel at the Almudena Church and in the sacristy of the Jesuit church in Cusco. Detailed descriptions of the chapel can also be found in the documentation (we have used the inventories from 1786 and 1835). Two iconographic sources have also been preserved. The chapel façade is visible on the 1724 plan, and the hospital buildings themselves on a painting from the latter half of the 17th century. All of these sources allow for the presentation of the hospital chapel and a partial reconstruction of its decorations.

Keywords: Cusco; colonial art; colonial architecture; San Andrés Hospital; hospital architecture.

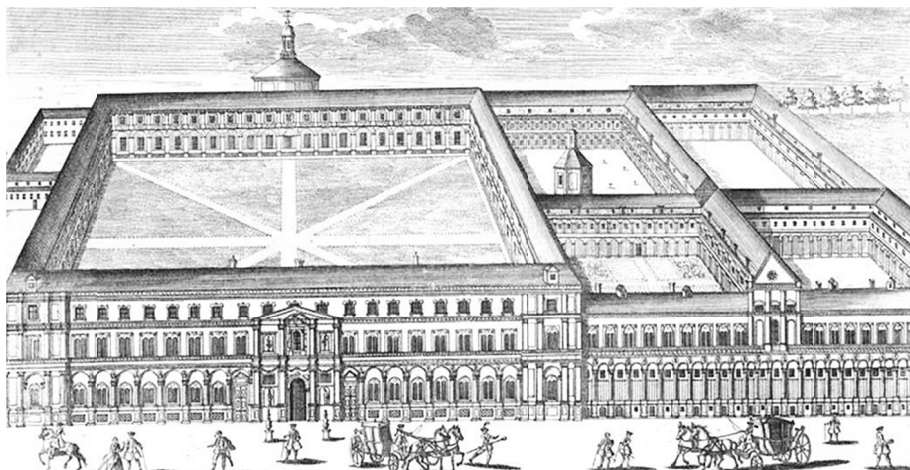

1. Fundacja szpitala San Andrés w Cuzco, anonim, 2. połowa XVII wieku,
 kaplica San Juan de Dios (Colegio Educandas),
 całość obrazu i detal ukazujący architekturę szpitala i kaplicy,
 fot. E. Kubiak, 2018

2. Ospedale Maggiore, Mediolan, plan i widok fasady
w traktacie Antonio di Pietro Averlino, znanego jako Filarete

3. Friedrich Bernhard Werner, Ospedale Maggiore di Milano, 1740,
Archivo Fondazione IRCCS Ca' Granda Ospedale Maggiore di Milano

4. Dzwonnice określane jako *espadañas*, Beatrío del Carmen, Beatrío de las Nazarenas, kaplica San Antonio Abad, fot. E. Kubiak, 2018

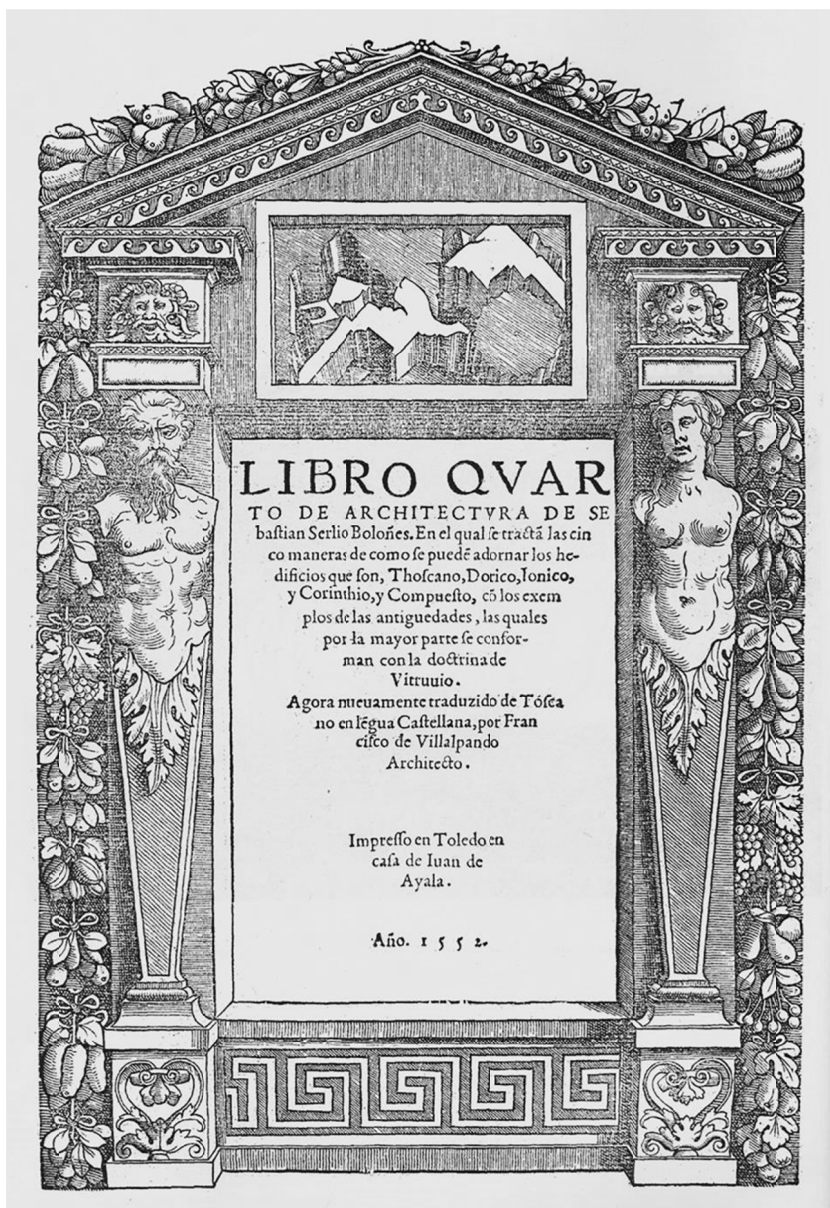
5. Portal kościoła San Andrés, połowa XVII wieku, obecnie wejście do teatru miejskiego, całość obiektu, fot. E. Kubiak, 2018

6. Portal kościoła San Andrés, połowa XVII wieku, obecnie wejście do teatru miejskiego, hermy męska i żeńska, fot. E. Kubiak, 2018

7. Vredeman de Vries, Cariatidum, 1560-1570, Londyn, Victoria and Albert Museum, sygn. 27785:6

8. Sebastiano Serlio, strona tytułowa *Libro Quarto de architectura de Sebastiano Serlio Boloñes*, Valencia 1552

9. San Andrés we wnętrzu szpitala z portretem donatora Laureana Polo de Alarcóna, druga połowa XVII wieku, anonim, Cuzco, kaplica San Juan de Dios, fot. E. Kubiak, 2018

10. Tablica odpustów (*Tabla de Indulgencia*), XVIII w., anonim, zakrystia kościoła Jezuitów w Cuzco, fot. E. Kubiak, 2020

11. Męczeństwo świętej Urszuli, druga połowa XVII w., obraz anonimowy, zakrystia kościoła Jezuitów w Cuzco, fot. E. Kubiak, 2020

12. San Jerónimo, rzeźba anonimowa, droga połowa XVII wieku, zakrystia kościoła Jezuitów w Cuzco, fot. E. Kubiak, 2020

13. San Francisco, rzeźba anonimowa, droga połowa XVII wieku, zakrystia kościoła Jezuitów w Cuzco, fot. E. Kubiak, 2020

14. Obraz ukazującego darczyńców szpitali w Cuzco, obecnie w kościele Matki Boskiej z Almudeny, fot. R. Montero, 2017

15. Portret Andrésa Péreza de Castro, fragment obrazu ukazującego darczyńców szpitali w Cuzco, obecnie w kościele Matki Boskiej z Almudeny, fot. R. Montero, 2017

16. Portret Laureana Polo de Alarcóna, fragment obrazu ukazującego darczyńców szpitali w Cuzco, obecnie w kościele Matki Boskiej z Almudeny, fot. R. Montero, 2017